

ՀԱՆԱԳԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ԿԱՏԱՐՆԻՔԻՆԻՔ.

(Նարահայկո-ի-ն):

Հայկերէր Բուրթել իշխանի մայր Թամթա՝ Խաթունինն է. Սա Տարսայիճ իշխանի հարսն և նորա որդի Երիկունի կինն է. Արձանագրութիւնն անուանում է նորան Նարահայկո-ն և Նարահայկո-ն, քայք ախոսո որ մի քանի բառ եղծուած է. Ահա նա Ձաշխարհաշէն Եւ ի պարուն զԹամթա խաթունն մայր Բուրթելին յիշեցէք. Սա մեռել է 761—1312 Թուականին. Երբ մտնելու ինկը Տարսայիճի սոյն ձեռակերտ դամբարանը, նորա դռան առաջ, դուրսը, քարակոյտների մէջ ընկած կըտեսնէք մի գեղեցկաքանդակ, կեսը կտրած խաչ քար այս տիկնոջ կաղմած իւր երկու զաւակների երկարակեցութեան համար. Ձայս նշանն Յիսուսի խաչը Տեսուն Աստուծոյ վասն փրկութեան մարդկան կանգնէ յուսով Բրիստոսաօր իշխանուհի Թամթա խաթուն ի բարեխաւսութիւն գլխ իւր մեծափառ իշխանին Էրիկունին և վասն յերկար կենաց զաւակաց իւրոց Բուրթելին և Բուզդային:

Վեյերէր տապանաքարր անարձանագիր է.

Երկու քայլ յառաջ գնալով ես նոյն կարգով գննում եմ տապանաքարերի եւերէր շարքը. Առջեւ Տարսայիճի որդի Փախրադուլայինն է, որի չափաբերական արձանագրութիւնն այսպէս է.

- « Այս յարկ տապանի
- « Բանդ բարկութեան է
- « Եւ զուր Գերութեան
- « Հրաշագեղ մանկանն
- « Եւ քաջազար երիտասարդին,
- « Փախրադուլին,
- « Որդւոյ մեծափառ իշխանին
- « Տարսայիճին,
- « Վասնորոյ աղաչեմ յիշել:
- « Թվին 216 (745—1296):

Սա Տարսայիճի առաջին կնոջ, Արուզ խաթունի երրորդ վերջին որդին է, որ ինչպէս իւր յիշատարանի մէջ բացադրում է նորա եղբայր Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանը, մեռել է ծաղիկ հասակում, չամուսնացած, առանց որ և է յիշատակի:

Բերում եմ այս տեղ Օրբելեանի իսկական խօսքերը « Աստանօր, Ուլ եղբարք, յիշեմ և զխոցուած լերդի իմոյ, զի սակաւ մի յառաջ քան

զգեազրութիւն տառիս հասաւ մեղ սուգ անվերանալի զի կրտսեր և սիրելի եղբայրն իմ Փախրադուլայն ի զարգ և ի գեղ մանկական հասակի մինչ տեգ մօրուացն փաղփեալ լիներ թխաափալ տեսակաւ շուրջ բոլորեալ զպատշաճագեղ ծնօտիւքն և սիրտ նորա զուարճ խնդամտական խորհրդօք ի վայելս քաղցրազբօս կենցաղոյս և կամք նորա ի վազս և ի թիռս իշխանաշուք փառաց, յանկարծակի հասեալ օրհասն կենաց՝ խղեաց զբոյսն քաջուղէշ և խլեաց զտունկն ծաղկափթիթ, եբարձ տարածամ զբաղձալին ինձ*):

Ելիւրք տապանաքարը նոյն իսկ Տարսայիճ՝ իշխանինն է հետեւեալ չափաբերական արձանագրութեամբ։

« Այս է հանգիստ արքայաշուք կողմնակալին՝

Հօր և մեծ գործակալին՝

Քաջապահ մենամարտին՝

« Աթաբէկ Տարսայիճին՝

Տարսայիճը վախճանուել է 739—1290 թուականին։ Սակաւաթիւ խօսքերով որոշել իւր ժամանակին այս նշանաւոր մարդու անձնաւորութիւնն անկարելի է։ Ափսոս որ նորա տապանաքարը փուխը լինելով մի մասը արդէն ջարդուել է։ Սորան առաւել նպաստում է այն հանգամանքը, որ բոլոր այդ տապանաքարերը տափակ լինելով և գետնին հաւասար յաճախակի ընկնում են այցելուների ոտաց տակ։

Ելիւրքը Սմբատ իշխանինն է, որի լակոնական արձանագրութիւնը ձայնում է « Սմբատ արքային և տապանս յիշեցէք։ ԹՎիս 21Բ (722—1273)։ Սա ևս առաւել նշանաւոր և բազմաշխատ անձնաւորութիւն է, որի մասին յետոյ։

2-րդը՝ Տարսայիճի որդի Ելիկում իշխանի տապանաքարն է։ « Ի թըվին 21Բ. (749—1300) զգեղեցկատիպն Ելիկում, որդի մեծի Տարսայիճին, որ առիւծօրէն խրոխտ մնչներ ընդ դէմ այլասեռ գնդին, աղաչեմ յիշել յաղթս։ Իբրեւ ապացոյց հանգուցեալ իշխանի խրոխտ մնչելոյն՝ տապանաքարի վերայ նկարած է առիւծի պատկեր քարի ամբողջ երկարութեամբ ցից ակնմններով և մազոտ բաշով։ Առիւծի գլուխը՝ հանգստացած յաւիտայի վերայ՝ կրում է մի զարդարուն թագ։ Ահարկու կենդանին պարկած է փղըր ինչ աջ կողքի վերայ աջ թաթը ծնօտի տակ, իսկ ձախ թաթը պարզած ձախ աղդրի վերայ։ Յետեւի ձախ ոտը դրած է աջ ոտի վերայ կանխապէս փաթթուած լինելով կենդանու երկայն պոչով։ Այս տեղ հետաքրքիր է և այն իրողութիւնը, որ ժբ. ժգ. դարերում

(*) Օրբել. Պատմ. գլ. 2Ա.

Լս գո՛ւ էր անձու՛մ պո՛ւման մութաբա՛րաբձը՝ նոյնպիսի մութաբա՛րաբձը չէից դրած է բազկաթուօր մէջ՝ Մարիամ Աստուածածնի տակ։ Բուրթել իշխանի տաճարի դռան վերը յոմիքոսի մը տոյցն դառնալով Սրբեօք որայիմ քաջութիւններով էր նշանաբար իշխան Ելիկունը պատմութիւնը չէ անանդում։ Միայն հասցատ է որ եթէ արուծարար քաջագործութիւններ չկատարէր, տապանաբար պատկերը և գրութիւնը չէին կարող քարոզ լինել Ելիկունի անձնաւորութեան մասին։

Ցարայիճ իշխանի մահից յետոյ, գերիշխանութիւն ձեռք բերելու համար վեճ է ծագում։ Նորա ժառանգների մէջ Վերջինները իւրեանց գանգատը հասցնում են այն ժամանակի թաթար իշխան Արղուն ղանի իրաւասութեանը, որ արդար է համարում կողմնակալ իշխան ճանաչել միայն այն Ելիկունին՝ իբրև Ցարայիճ իշխանի անդրանիկ որդւոյն։ Բայց սա իբրև բարի բնաւորութեան մարդ չկամեցաւ միայնակ ժառանգել իւր հօր երկիրը և յոժար կամօք մասն հանեց իւր եղբայր Զալալին և հօր-եղբոր որդւոյն, Լիպարիային։

Երբ սորա եղբայր Սահիաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանը արևելեան բոլոր եպիսկոպոսների կողմից մի հռչակաւոր պատառիան գրեց Գրիգոր կաթողիկոս Անաւարդեցու կարգադրութեանց դէմ, յիշեալ թուղթը այլ եպիսկոպոսների և իշխանների շարքում ստորագրեց և այս Ելիկունը։

Վերջապէս այն կարգում կայ և մի տապանաբար, բայց չունի ոչ գրութիւն և ոչ այլ յիշատակարան։ Միայն աներկբայելի է որ նորա տակ ամփոփուած է Օրբելեան տան անդամներից մէկը։

Դամբարանի սեղանի վերայ երեք որմնափակ սիւներից իւրաքանչիւրի վերայ նկարած է մի մի բերանաբաց, լեզուն հանած օձ։ Իսկ սոցա դէմ լուսամտի վերև պոչերով միմիանց փաթթուած երկու օձ լեզուները հանած կարծես յարձակում են առաջինների վերայ։ Վերջացնելով դամբարանի զննողիւնը մենք դուրս գնանք նորա միջից և ևս մտնանք Սմբատ իշխանի կառուցած ժամատանը։

Այս ժամատանը մի ընդարձակ, քառանկիւնի, համարակալ շինութիւն է, կանգնած սուրբ Կարապետի եկեղեցու արևմտեան պատին, կից նա ամրացած է ութ որմնակից բոլորիկ սիւների և այդ սիւների վերայ յենուած կամարների վերայ, որոնք միանալով առաստաղում իրար հետ կաշմում են երդիկում մի լուսամուտ։ Ունի երկու դուռն, մինն արևմտեան որից այժմ կատարուած է դռն ու ներսը, միւսը հարաւային ծածկուած քարակոյաներով։ Պատերի երեք լուսամուտների իւրաքանչիւրը բարակ միջափնով բաժանուած է երկուսի։

Հիստային կամարի տակ քանդակած է կարծեօք Սմբատ իշխանի պատկերը, նա իւր արագաշարժ ձիու վերայ նստած, եռանկիւնի սաղաւարդը

գլխին՝ կեռ սուրբ իջեցնում է հատաղի վագրի գլխին՝ որ յետևի ոտքերի վերայ ծառս է կանգնել նորա առաջ։ Զանազան հետաքրքիր այցելուներ չեն ղլացել անուխով կամ կախձով գրոշմել իւրեանց անունները ուստիքէն ժամատան պատերի վերայ՝ ներսը, նորա նն ի վան Բաբաւել, Պ. Քոռն-վոնցկի, Լ. Բաւէմ Սարուխանբեգով, Պաւել, Պամբարով, Ս. Ամիր-խանով և այլն։

Ժամատան արևմտեան դրան վերի լուսամտի վերը և վայրը կան քանդակագործ պատկերներ։ Աերինը ներկայացնում է հայր Աստուած ձախ ձեռքով մի գանգ՝ որի վերայ հոգին սուրբ աղանակերպ իջնում է, իսկ բարձրացրած աջ ձեռքով խաչակնքում է։ Նորա ձախ կողմում քերովբէն է իսկ աջ կողմում՝ Քրիստոսի խաչելութիւնն Աստուածածնի և Մարիամ մագթաղինացու հետ։

Լուսամտի տակի պատկերը ձևացնում է Աստուածածնին գահի վերայ, աղանակերպ հոգին սուրբ իջած անմիջապէս գլխի վերայ։ Քրիստոս առանակի վերայ հեծած զետեղուել է մօր ձախ ծնկան վերայ, և փոքր ինչ ներքև գառը և աղանի։ Երկու ծերունի երկրպագում են երկու կողմից ևս։ Աստուածածնի աթոռի աջ կողմում գեղեցկատեսիլ ծաղկահիւս նկարի մեջ գրած է փախադիր Բանն Աստուած։ Յիշեալ երկու արձանների գրութիւնը ճշտութեամբ տպագրուած է Զալալեանի դրքի մէջ։

Ներսը պատերի վերայ կան երկար արձանագրութիւններ թուով մինչև տասներեք։ որոնց պատճէնը ինչ ինչ սխալներով զետեղուած են Զալալեանի ճանապարհորդութեան մէջ։ Անն արտագրուած միայն երկուսը, որ լրութեան համար անելորդ է յիշել այս տեղ։ Ժամատան արևմտեան դռնից դէպի հիւսիս՝ ներքուստ՝ «Բանուն Աստուծոյ եւս սարկաւազ երից որդի Սկ. . . չին եկի ի նորա վանս . . . նշանէս առաջ իմ սրտի յօգտութեամբ զիմ գնած հայրենիքն . . . զխաչ . . . ըզենց ի դին և զիմ հովառունս իւր ամենայն . . . և խնտափատուն . . . յեղգնաձոր իմ գնած եկեղեցոյս տփի որ ի տարին և ժամ տան . . . յիմ հայրենեաց . . . ԹՎ 21. (720—1271)»։

Երկրորդ արձանագրութիւնը ժամատան հարաւային և արևմտեան դռտու վերայ է. Ե. ԹՎ 20. (720—1261)։ այս գիր յիշատակի և արձան անջնջելի իմ։ Սմբատայ իշխանաց իշխանի որդւոյ մեծին Լիպարիտի . . . շինեցի զեկեղեցիքս վերստին նորոգեցի . . . պահարանաք և ետու իմ հայրենեացն Բ. գիւղ ի սուրբ նախավիայս զԱւէշու Անապատս և Ակոռի զնորատուն կ'մեծ այգին իւր կիւրակրաջրովն։ Զէր Սարգիս և միաբանքս հաստատեցին զաւագ խորանն որ հանապաղ պատարագ պարոնացն առնեն, զշարաթն ու կիրակի Լիպարիտի հինգշաբաթ Ասփային զերկու շաբաթ ու զերեք շաբաթն Ելիկումին, չորեք շաբաթն Իվանէին, ուրա-

Թին Փախրադուլային Արդ որ յետ մեր ժառանգեն ի տեղոյս յիմեց կամ յօտարաց և այս հաստատեալ պայմանիս հակառակել ջանայ և կամ ի սուրբ եկեղեցոյս հանել կամ զժամն խափանելոյ, մեր մեղացն պարտական է և զանէծս ցաւագին զկայէնին և զԴավիդին առցէ ի բաժին զԹուդային և զխաչահանեալքս: Եթէ որ ի տաճիկէ յաւագ փոխի ու հանել ջանայ, Աստուծոյ

Այս արձանագրութեան բովանդակութիւնը մի քանի փոփոխութեամբ յիշատակուած է Օրբելեանի պատմութեան ԿԵ գլխում, ժամատան յատկը ծածկուած է շարեշար տապանաքարերով մինչև քօանեօթը հատ, Այդ սառը գերեզմանները իրեանց մէջ ամփոփուած են շատ նշանաւոր անձանց նշխարները Թէ Օրբելեան ցեղից, և Թէ հոգեւորական դասից, Այժմեան ամբողջ մնացած միայն տապանաքարերի թիւն է 27, իսկ հանգուցեալների թիւը առաւել է անշուշտ, բնորոշ շատ տապանաքարեր ոտաց ծեծելուց իշրուել են և դուրս նետուել, որ պատահում է և այժմ:

Որպէս զի իմօտոյ ծանօթանալը նշանաւոր մարդկանց հետ, եւ շարեշար գերեզմանները կարգերի կրօնական և ձեզ ներս հրաւիրելով կենդանւոյն նորանց հարաւից հիւսիս, սկսած արեւմտեան դռան մօտից:

Առաջին կարգի տապանաքարի վերայ գրած է. Այս է հանգիստ Առաքել եպիսկոպոսին, որ հանգեաւ ՌԻ (1020—1571), Ող է, ի՞նչ պաշտօնի է եղել այս եպիսկոպոսը, եւ չգիտեմ, միայն հաւանական է որ նա լինէր Նորավանքի միաբանութիւնից և մեղանից մօտ ժամանակ լինելով ապացոյց է որ Նորավանքը ԺԶ դարում չէն է եղել:

Երկրորդ և երրորդ քարերը անարձանագիր են:

Զարեշար գեղեցիկ մարմարին տապանաքարը, որ գրած է ուղիղ դրան դէմ, կրում է այս արձանագրութիւնը. ԹՎԻՆ 2ԾԲ. (752—1303) Այս է շիրիմ հանգստեան մեծի Մեարոպոլիտ Սիւնեաց Ստեփաննոսի, Տապանագիրը խիստ փափագիր լինելով չէ մտել Զալալեանի գրքի մէջ: Ընթերցող, գիտէք սա ով է, Եթէ դուք սիրող էք հայոց քրիստոնէական հոգեւորականների, փոքր ինչ ուշադրութեամբ հետեւէ էք իմ անկատարութեանց, չէք կարդացել նորանց որպէս զի անբուն ժամանակ քաղցր քուն բերեն աչքերիդ, այն ժամանակ, եւ կարծեմ, րոպեական սարսուռ կզգաք մարմնուդ մէջ և կցանկայիք փոխանակ մօտ վեց հարիւր ամեայ ոսկերոտեաց, պարթեւ հասակով խրոխտ և պատկառելի դէմքով կանգուն տեսնէիք ձեր առաջ Սիւնեաց աշխարհի պատմութեան հեղինակին, Հայաստանեայց եկեղեցւոյ քաջամարդիկ ախոյեաններից միսին, Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանին:

Ահա այն մեծ մարդու շիրիմը, որի տեղը շատ շատերը չգիտեն, որին

չեն ճանաչում ըզգմամբիւ մարդիկ, որի մարմարին տապանաքարը ան-
ըզգայաբար անգիտութեամբ ոտաց տակ առնելով՝ վրայից անցնում են
ուխտաւորները և մանաւանդ հետաքրքիր այցելուներ, որպէս զի շա-
պեն անուխով դրոշմելու իւրեանց ազգանունները ժամանակն պատերի
վերայ ձգող մտղ ըլլալ զիպագամարտու իջ զմալալ դմախառնի արշաման

Հինգերորդ մարմարին տապանի վերայ կարդում են եւ յոր «249»
(773—1324) Տոն իմաստից և հանձարոյ Աւրպել Յովհաննէս հռչակաւոր
մետրոպոլիտ Սիւնեաց, Ինչ պերճ և աղբու խօքեր են: Եթէ պատմու-
թիւնը ընէր անգամ սորա մասին այն խօքերը բաւական էին փայլեցնելու
Յոհաննէս կաթսկոպոսի մտաւոր և բարոյական յոժը: Բայց պատմութիւնը
չէ զլայցել աւանդել մեղ արժանիքը այդ պատմական անձաւորութեան,
որ իւր ժամանակ մեծ հռչակ էր վայելում արեւելեան եպիսկոպոսների
շարքում: Սա Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանի հօր եղբոր որդին է,
նորա ձեռնասունը և յաջորդը: Այսքանս ոչ սակաւ ուժեղ գրական է
Յոհաննէս մետրոպոլիտ Օրբելեանի արժանեաց:

Առաջին կարգը վերջանում է վեցերորդ անգիր տապանաքարով,
Մի քայլ յառաջ գնալով աչքի եմ անցնում շիրիմների երկրորդ կար-
գը: Առաջին գերեզմանաքարը արտայայտում է «Զգեղեցկաթիթիթ ծա-
ղիկն, զքաջուղէշ մանուկն, վաղաթառամ ի վանէ յիշեցէք: ԹՎ 2109»
(743—1294): Հետեւեալ տապանաքարերը կարգով պատկանում են պատա-
նի Ուլուսին, մանկիկ Սամաէլին, Կայանէին, Նաթել տիկինոջ և եօթն-
երրորդ արդէն ջարդուած քարը—պարոն Նաթելին:

Վերջին երկրորդ կարգի առաջին գերեզմանաքարի վերայ գրած է «Այս
շիրիմ շնորհալի Սարգսի է Սիւնեաց եպիսկոպոսի և անյաղթ հռետորի,
ԹՎ 2106 (747—1298): Եւ երրորդ վերայ «Տէր Գրիգոր Սիւնեաց եպիսկոպոս,
ԹՎ 2007 (754—1305): Եւ երրորդ վերայ «Տէր Ստեփաննոս Սիւնեաց
եպիսկոպոս ԹՎ 200 (709—1260): Եւ երրորդ ջարդուած «Տէր Յոհաննէս
Սիւնեաց եպիսկոպոս: ...»

Հինգերորդ վերայ գրած է «Զբարեպաշտ մայր իշխանացս զԱսփան յի-
շեցէք: Սա Սմբատ և Տարսայիճ իշխանների մայրն է, Լիպարիտ Էլի-
կոմնանի ամուսինը: Օրբելեանը պատմում է թէ Զաքարէ Սպասալարի
եղբայր աթաբէգ Իվանէ, շատ յարգելով երիտասարդ իշխան Լիպարիտ
Օրբելեանին, կամենում էր փեսայացնել իւրեան, տալով նորան իւր
Թամթի քոյրը: Բայց մեծ դիմադրութեան մինը Բուբաք անուն, որ ա-
թաբէգի իշխանութեան գործակալն էր, խորամանկութեմբ, Աթաբէգից
ծածուկ փեսայացրեց Լիպարիտին՝ տալով սորան իւր գեղեցիկ օրիորդ Աս-
փային: Թէ և տապանագիրը չէ յիշում մահուան տարին, բայց պատմու-
թիւնը ճիշդ որոշում է 712—1263 թուականը:

Աւելիքը ասպանագործին է Բաբր սպառազէնն է Փախարդուլայն Սա-
Տարնայիւն և Սմբատ իշխանների եղբայրն է և Լիպարիտ իշխանի չորրորդ
որդին Ստեփաննոս Օրբելեանը սղա մասին միայն մի քանի խօսք է ասում
անուանելով նորան տապանադրի անականներով քաջ սպառազէնն Աւա-
ճանուելու թուականը յայտնի չէ տապանաբարից, բայց ըստ Օրբելեանի
Փախարդուլան պէտք է մեռած լինի 1256—1260 թիւը
Գեորգիեւրդ գերեզմանը պատկանում է Իվանէին այս կարծ տապանա-
գորով Գեղեցկածաղիկն է Իվանէն Սաւակն նոյն Լիպարիտ իշխանի եր-
րորդ որդին է որ ըստ Օրբելեանի վախճանուել է իւր եղբայր Փախար-
դուլայից առաջ Տապանադրի բաժով պատմութեանը տալիս է նորան Գե-
ղեցկիւծաղիկ անականը Իվանէ թողեց միայն մի ժառանգ Լիպարիտ
իշխանը որից ծնունց վերայիշեալ Յովհաննէս Եպիսկոպոս Օրբելեանը
— Սիւնեացի մեծապալիտ մայր Օ սարկոսկոս տոմարով ամ 710 թիւը
Ռաբրիւրդ է Բարեպաշտ իշխանաց իշխանին Այլիկումի է տապանա-
Սա յիշեալ Լիպարիտի առաջին որդին է և նորա իշխանութեան ժա-
ռանգորդ Թաթարաց արշաւանքի ժամանակ այս Ելիկումը իւրայիններով
պատնպարուեց Կրաշկաքերդում և ապա անձնատուր լինելով առաջնորդ
եղաւ Թաթարներին մինչև Անի քաղաք Միջքանի քարից յետոյ նա
մասնակցեց Թաթարաց արշաւանքին Մարտիրոսաց կամ նփրկերա-
կամ Մուֆարդին քաղաքի վերայ Աղձնեաց դաւադում ուր և հիւան-
դութիւնից մեռաւ Այն տեղից բերին նորա մարմինը և թաղեցին Սո-
րաւանքի սուրբ Նախավայրի դռան մօտ
Այլիկումի կամ Ելիկումի մահուան տարին յայտնի չէ ոչ տապանաբա-
րից, և ոչ պատմութիւնից, բայց Երրովհեանէ նորա իշխանութիւնը
տախճեց նորա երկիրը եղբայր Սմբատը որ քան (տարի իշխելով մե-
ռաւ 722—1273 թուին ուստի Ելիկումը վախճանուել է քան տարի
առաջ այն է 1253 թուականին (662—667) 662 թիւ սարկոսկոս
Ելիկումը ունեցաւ մի որդի Բուրթել անուն, որ և ուղարկւեալ իսկ զօրքի
հետ քննեց Եղատերազմ Թաթարաց անշաւոր Թաթու իշխանի եղբայր
Բեղբայ կամ Բեղբէ զորավարի դէմ այժմեայն Թերեք գետի պիե-
րում ուր և սպանուեցաւ 710—1261 թուին Սմբատ իշխանը կազմել է
նորա վախճում երկու արձանագրութիւն 710 թուականից որից յիշում
է նոյն Բուրթելի անունը Վալան հոգայ եղբոր որդուն իմոյ Բուրթէլին
որ սղայ հասակը տախանի պատերազմի յաշխարհն Խալանդրաց ի դաշ-
տին Կաղբաց զոր այժմ նախաբ Գոշին Միւր արձանագրութեան մէջ
վախն փրկութեան հոգւոյ եղբոր որդւոյ իմոյ Բուրթէլին որ դեռ արջու
նորա փութի հասակը փոխեցաւ ան Բրիստոս պատերազմաւ ի դաշտին
Սիւլեթացուց, խաւար էած անողաց 1262—1273 թիւ

Հինգ եպսկոպոսների ապականաբարեր որոնք ծառայել են նոյն նորալեւերում։

Վերջացնելով ասելիքս այս ժաման մասին, աւելացնեմ որ նորան կառուցել է Սմբատ իշխանը իւրայինների գերեզմանների վերայ։ Սա շինեաց զՀրաշակերա ժամատունն ի նորավանս ի վերայ գերեզմանաց իւրոց և արար բազում արդիւնս և փարթամացոյց զնաւ ասում է Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանը*։

Այժմ մտնենք Սուրբ Կարապետի եկեղեցին։ Նոր քարէ ամսիճան տանում է նորա միակ արեւմտեան դուռը։ Ուրեմն եկեղեցու յատակը չորս ամսիճանով բարձր է ժամապան յատակից կամ ընդհանրապէս գետնից։ Որ մտաւորապէս հաւատար է երեք արշին բարձրութեան։ Յատակի այդ դիրքը տալիս է առիթ կասկածելու թէ մի գուցէ նորա տակը կայ ծածուկ ներքնայարկ իբրեւ պահարան եկեղեցական իրեղէնների, թէև ոչ ներսից և ոչ դրսից չէ երևում մուտքի ոչ մի նշան։

Պամարտեալ եկեղեցին ամբողջապէս շինած է կարմրաշէկ սրբատաշ քարից։ Նորս որմնակից սիւնների վերայ և չորս լուսամուտով։ Վայելչազարդ կաթողիկէն արդէն խոնարհուած է 1840 թուականի շարժի ուժից։ Այժմ բարեպաշտ ուխտաւորների աշխատութեամբ բաց առաստաղը ծածկուած է փայտով և հողով։ Սրբազան պատարագը մատուցանելու օեղանները ինն են մեծ աւագ բեմը և ութն ութ խորանների մէջ։ Ութ խորանից չորսը առաջին դասումն են և չորսը վերջին։ Խորանների չորսը միւս խորանների վերայ կազմում են երկրորդ յարկ։ Ուր տանում են քարէ ներքաւսիճաններ։ Մի ծայրերով պատի մէջ ամրացած է մեւ աւարտեն զնաւն Եօթն ութն խորանքը ասում է Օրբելեանը այս եկեղեցու մասին**։

Եկեղեցու պատերի վերայ կան չորս երկար արձանագրութիւն զանազան նուիրասութեանց համար, որոց պատճէնը մի քանի վրիպակներով տպագրուած է Ջալալեանի գրքի մէջ։ Առաջինը հիւսիսային պատի վերայ 670 հայկական թուականից պատկանում է եկեղեցին կառուցանող Լիպարիտ Օրբելեանին։ Միւսը՝ 747 ից Ստեփաննոս եպիսկոպոս Օրբելեանինն է։ Հարաւային պատի վերայ արտաքուստ կայ արեւի ժամացոյց։

Երբեմն հռչակաւոր սուրբ Կարապետի եկեղեցին կամ ընդհանրապէս Ամաղուի նորավանքը չունի այժմ այնքան մեծ հռչակ։ Իւրաքանչիւր տարի վարդապետին մի քանի ուխտաւորներ մեծ մասը կանաչ Դարալագիւղի (Արփայ) կնիշիկ և Խաչիկ գիւղերից, բայց առաւել Հարուրի

(*) Օրբել. Պատմ. գլ. ԿԶ.

(**) Օրբ. Պատմ. գլ. ԿԵ.

Ուլիա նորաշէն գիւղից հաւաքւում են վանքի շուրջը աղօթում են, զբօսնում են, ուտում են իւրեանց բերած մատաղացու ոչխարների և փաղաղների միսը և ցրւում: Գալն ու գնալը կատարւում է միայն մի օր:

Գնանք այժմ Բուրթել իշխանի չքնաղ տաճարը սոյն վանքի պարսպի մէջ, քսան կամ քսանհինգ քայլ գէպի հարաւ: Այդ կարճ ճանապարհի վերայ, քարակոյտների մէջ, տեսնենք ի՞նչ խաչքարեր և տապանաքարեր կան փոքր ի շատե՛ նշանաւոր:

Ժամատան հարաւային պատից ութ քայլ հեռու, տապանաքարերի շարքում մինի վերայ գրած է Պարոն Մահեանայ, է, Երբեքեանը յիշում է, որ Մահեանը Բաղաց իշխաններից էր, Զուրջեանց թոռն, Բաղաց երկիրը աւերուելուց յետոյ Մահեանի նախնիքը, Աթաբեգ Իվանէի օրով և հրամանով եկել բնակուել էին Այոց ձորում, ուր տուած էր նորանց՝ իբրեւ սեփականութիւն՝ նրբոյն բերդը, այն է այժմեան Նլիինը և Հրէշ իւղւորը (գլ. իգ): Մահեանը ժառանգում է այդ կալուածքը, և անզաւակ գոլով, կէս մասը նուիրում է նորաւանքին և խնդրում է որ գորա փոխարէն իւրաքանչիւր տարի քսան օր պատարագ մատուցանեն նորա համար: Այս առթիւ նորա կաղմած արձանագրութեան մէջ նշանաւոր են հետեւեալ տողերը՝ «Եւ կամ յառաջնորդաց տեղոյն և ի ժառանգաւորաց զպատարագն ծուլանան կատարել և անհոգ առնել, այնպիսիքն ջնջեալ եղիցին ի դպրութենէ կենաց**»:

Երկու խաչքարերի վերայ գրած են, ա. Վաման Աստուծոյ ես Վուգոր, որդի Աթամարին կանգնեցի զխաչս յաղակս մաւր իմոյ Ափային (թերեւս Ասփային) որ երկրպագէք՝ յիշեցէք ի Քրիստոս ի թվիս 21Գ (734—1285): Բ. Վաման ես կուկոր, որդի մեծ Աթամարին կանգնեցի զխաչս եղբաւր իմոյ Փալիայ որ կիսաւրեայ փոխեցաւ ի Քրիստոս թվիս 21Դ. (734): Այստեղ յիշած Աթամարը Արփայ գիւղում բնակող հին յայտնի Աթամարեանց տոհմիցն է և Աթաբեգ Իվանէի օրով և ուժով առաւ Հրշեքարեղը պարսիկների ձեռքից:

Այժմ քայլ առ քայլ մտնենաք Բուրթել իշխանի տաճարին, Ի՞նչ տարձար մի չքնաղ գեղեցկատեսիլ, նրբաշէն հոյակապ երկյարկանի եկեղեցի: Այս ի՞նչ բազմաթիւ սրբատաշ քարերիկոյտեր են ցան ու ցիր թափուած եկեղեցու շուրջը: Դռքա աւերակ եկեղեցու գմբեթից ու պատերից թափուած քարերն են, և այդ յառաջացել է քառասուն թուականի անողորմ շարժից, Ամբողջ շինութիւնը կառուցած է միայն մի տեսակ բաց գեղին քարից, հիանալի սրբատաշ և միմեանց նրբութեամբ յարմարեցրած, ներ-

(**) Օրբ. Պատմ. գլ. ԿԴ.

քին և վերին յարկը ունին մի մի դռուն արեւմտեան պատի մէջ գեղեցկաբանդակ տուրք շրջանակներով:

Ներքնայարկի դռան վերը կիսաբոլոր կարմրագոյն քարի ճակատին աթոռի վերայ բազմած Մարիամ Աստուածածինը, իւր աակն ունենալով զօլուն չիֆց մուօթաբայ, ղետեղել է իւր գօքում մանուկ Քրիստոսին: Աստուածածնի գլխավերը, գեղեցիկ սուռցիկ (ռելիեֆ) տառերով գրած է «Մայր Աստուծոյ»: Նորա աջ կողմում Գաբրիէլ և ձախում Միքայէլ հրեշտակապետները ամբողջ հպակով կանգնած, տարածել են ձեռքերը նորա վերայ: Իւրաքանչիւրի տակ գրած է նորանց անունները: Այդ տեսարանից վեր, նոյնպէս սուռցիկ հրաշալի տառերով գրած է 22Ը (788—1339), որ ցոյց է տալիս սքանչելի եկեղեցու շինութեան տարին:

Ծաղկանման նկար մեծ ճարտարութեամբ իրար հետ հիւսած իրրեւ ժապաւէն շրջապատում է դռան բոլորը: Երկու քերովրէ մարդապատկեր թագաւարդ գլուխներով և թւերով կանգնած են թառնի ոտերի վերայ: Սորանց իւրաքանչիւրի տակը մի մի աղաւնի՝ հիւստեածքի ծաղիկները կառուցներում:

Ներքնայարկի դռան աջ և ձախ կողմից բարձրանում են քարէ աստիճաններ, թռչով տաներեք: Օրոնք մի ծայրով միայն ամրացած են պատի մէջ: Սորա միանում են երկրորդ յարկի դռան առաջ և կաղմում են նորա մուտքն և ելքը: Աստիճանները բաւականին նեղ են և մարդ չէ կարող ազատ բարձրանալ կամ իջնել:

Վերնայարկի դռան շրջանակը ևս առաւել գեղեցկանկար է: Դորա վերը Յիսուս Քրիստոս ձախ ձեռքում աւետարանը, աջ ձեռքով աւետանգրում է: Տակը գրած է «Յիսուս Քրիստոս»: Ապա ծալեծալ քղանցներով կանգնած են աջ կողմում Պետրոս և ձախ կողմում Պօղոս՝ առաքեալները իւրաքանչիւրի տակը գրած իւր անունը: Դռան շրջանակը բոլորող ծաղկանկար ժապաւէնը ևս առաւել մեծ ճարտարութեամբ է կաղմած: Աջ և ձախ կողմում մի մի սրածուիչ բազէ իրար վերայ նայում են: Երկու դռան շրջանակի հիւստեած ժապաւէնը տեղ առ տեղ սեղանով ներկած է, ապացոյց, որ հետախոյզ մարդիկ կամեցել են վերցնել իսկական պատճէնը:

Տեղունական արձանից վեր, սուռցիկ տառերով գրուած է հետեւեալ արձանագրութիւնը: «Պատուեալ Աստուծոյ ես պարոն Բուրթեկ իշխանաց իշխան և ամուսինն իմ Աւսիս և հրդիք իմ Բէշկէն և Իվանէ կանգնեցաք զեկեղեցին ի մեր հալալ արդեանց»: Արձանագրութիւնը ղեւեղուած է երեք միմեանց կից սրբատաշ քարի վերայ, բայց ափոստ որ միջին քարն ընկած է գետին:

Ծալեծալ ծաղկանկարը զարդարում է հիւսիսային լուսամտի շուրջը

և նորա վերայ նկարած է Քրիստոս (Զալարեանի գրքի մէջ Տիրմայր), աջ ձեռքով խաչակնքում է իսկ ձախով բռնել է աւետարանը։ Կողքերում կանգնած են երկու քերովքէք։ Սորա վերի լուսամտի շրջապատ խաչի կարմիր ներկը մնում է գեռ ևս։ Ներքնայարկի արևելեան լուսամտի տակ՝ արտաքուստ ծաղկազարդ հիւսուածների մէջ մեծ ճարտարութեամբ գրած է «Բիւրթել իշխանաց իշխան»։

Այժմ մտնեմք ներս։ Երեք չորս աստիճան ցածանալով իջնում ենք ներքնայարկի մէջ։ Առաստաղը կամարակապ կանգնած է չորս որմնափակ սիւնների վերայ։ Երեք կենդանակերպներ՝ ցուլ՝ առիւծ և արծիւ քանդակած են առաստաղի երեք կողմում։ Իսկ չորրորդ կողմում—Յիսուսի կիսարձանը։ Յատակում դրած են երկու երեք տապանքարեր առանց արձանագրութեան և թուակերտի։ Ներքնայարկը չունի բեմ։ Ուրեմն իւր ժամանակին դուցէ սա լինէր պահարան կամ դամբարան։

Վերնայարկը նոյնպէս կամարակապ է և աւագ սեղանի երկու կողմում ունի երկու խորան փոքրիկ բեմով։ Այ խորանի առաստաղի վերայ կայ մի պսակազարդ գլուխ։ Իսկ աւագ սեղանի կամարի վերայ շատ կենդանի նկարած է Քրիստոս չորեք կերպեանների վերայ նստած, ունենալով երկու կողմից մի մի հրեշտակ։ Սորանից փոքր ցած, լուսամտի վերը՝ աղանալկերու սուրբ Տոգու երկու կողմից գեղեցիկ ծաղկահիւս տառերով գրած է «Հոգին Սուրբ»։ Վերնայարկի եկեղեցին սարսափելի ճեղճըքուած է, կամարները խորտակուած։ Մասամբ ամբողջ են մնացել սեղանի և հարաւային կամարները։

Վերնայարկի յատակում կուտակուած քարերի մէջ կան գմբեթի մասերը և սիւնները։ Երկու անբոլջութեամբ մնացած սիւններից մինի վերայ քանդակած է մօրուսաւոր մի մարդ, մինչև կրունգները երկայն հանդերձով։ Կոճակներով դօտին կապած մէջքին, եղրները յետ ծալած սրածայր գլխարկով՝ ոտերը անկրունգ կօշիկներում։ Աջ ձեռքը՝ ձախից աւելի է պարզած դէպի վեր։ Միւս սիւնի վերայ նոյն պատկերով և հանդերձով մի մարդ ձեռքում բռնել է եկեղեցու փոքրիկ կաղապարը։ Հաւանական է որ երկու քանդակները ևս ներկայացնում են Բուրթել իշխանին։

Սոյնպիսի սիւններից մի քանիսը ընկած են դուրս։ Նոցանից մինի վերայ Աստուածածինը բազմած է բազկաթողի մէջ, Քրիստոսը ծնկան վերայ և սորա տակը գառը։ Մի սիւն որ ընկած է ներքնայարկի մէջ, կրում է իւր վերայ մի նստած մարդու պատկեր վերոյիշեալ հագուստով և գօտիով բազէն աջ ձեռքի վերայ։ Սոյն մարդու գլուխը չկայ, քարը կտրովել է։ Այս բոլորից երևում է որ գմբեթի բոլոր սիւնները իւրեանց վերայ կրում էին այս և այն կերպարանք։

Ներքնայարկի դռան հիւսիսային կողմը, գետնի վերայ ընկած նրբաքանդակ

խաչքարը կրում է իւր վերայ Աստուածածնի Յիսուսի, երկու հրեշտակի, Պետրոս և Պօղոս առաքելների պատկերները և այս արձանագրութիւնը «Ես պարոն Բուրթել կանգնեցի զխաչս ի փրկութիւն հոգւոյ վասն եղբար իմ Բուրջային»։ Գրութեան երկու կողմում մի մի չորս և բազկատարած մարդ աղօթում են. Իսկ նոյն դռան հարաւակողմի կանգուն խաչքարի վերայ Գրիստոս չորեք կերպանների վերայ և ալ ու ձախ կողմում առաքելները։

Եթէ քարակոյտների մէջ որոնելու լինինք, սոյնպիսի պատկերներ շատ կարող ենք գտնել. Սակայն վերոյիշեալ նկարագրութիւնն էլ բաւական ապացոյց է Բուրթել իշխանի կառուցած տաճարի շքեղութեան։

Եւ այսպէս չորս անձր, մի գերդաստանի անդամներ, Բուրթել իշխանը, կողակից Ախախը և սոցա երկու որդիք Բեշկէն և Իվանէ միասին շինել են այս ճարարարուեստ եկեղեցին 1339 թուականին։ Յոհաննէս մետրոպօլիտ Օրբելեանը Արփայ դիւղում իւր կառուցած եկեղեցու արձանագրութեան մէջ, դեռ ևս 1321 թուականին, յիշում է այդ չորս անունները. Իսկ Ստեփաննոս մետրոպօլիտը այժմեան Ալագեալ գիւղում իւր ձեռակերտ եկեղեցու արևելեան պատի վերայ նոյնպէս յիշում է Բուրթելին, Բեշկէնին և Իվանէին։

Բուրթելի եկեղեցու անցեալը մեզ համար ծածկուած է մոլթ և անթափանցիկ քողով։ Չկայ ոչ մի յիշատակարան ոչ մի աղբիւր և Ստեփաննոս եպիսկոպոսը երեսունհինգ տարի առաջ մեռնելով նախ քան եկեղեցու շինութիւնը, բնական է, ոչ ինչ չէր կարող թողնել մեզ։

Սորանով վերջացնում եմ Ամաղուի վանքի շինութեանց այժմեան արխուր գրութիւնը, յետակայ գլուխներին թողնելով նոցա փառաւոր անցեալը։

(Շարունակել)

ՔԱԶՅԵՐՈՒՆԻ.